

INTELLECTUAL INCEPTION: A Multidisciplinary Research Journal of Bhojpur Campus

(Peer Reviewed)

ISSN: 2990-7934, Volume 1, Issue 1, July 2023, pp 141-155

Published by Research Management Cell(RMC), Bhojpur Multiple Campus, Bhojpur

E-mail: bhojpurcampusrmc77@gmail.com

शरणार्थी उपन्यासमा विधामिश्रण

रेखा रेग्मी

उपप्राध्यापक

म्याग्दी बहुमुखी क्याम्पस, बेनी

नेपाली र नेपाली शिक्षा विभाग

Email: rekharpaudel@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख शरणार्थी उपन्यासमा विधामिश्रण मुख्यसमस्याका केन्द्रित छ भने यही विषयको समाधानका लागि शरणार्थी उपन्यासमा केकस्तो विधामिश्रण पाइन्छ, एवम् विधामिश्रणको प्रयोजनसम्बद्ध शोधप्रश्न निर्माण भएका छन् । गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा तयार गरिने यस लेखका सामग्रीको स्रोत पुस्तकालय हो भने यो विश्लेषणात्मक विधि उपयोग भएको लेख हो । सामग्री विश्लेषणका लागि ज्याक डेरिडाको विनिर्माण तथा त्यसले स्थापित गरेको विधामिश्रणसँग सम्बन्धित अवधारणा सैद्धान्तिक पक्ष हो । विधामिश्रण संरचनावादी दर्शनले स्थापित मान्यताभन्दा पृथक् रचनालाई भञ्जन गरी पुनर्संयोजन गरी पाठकको पठन गर्ने पाठपरक सिद्धान्त हो । संरचनावादले स्थापना गरेको भाषा र त्यसमा निहित सन्दर्भको केन्द्रीय अर्थ नै पाठको मुख्य भाव हुने तथा यो केन्द्रीय अर्थको अभिप्राय प्रत्येक भाषिक एकाइसम्म वितरित भएर रहने विषयको विपर्ययमा अर्थ निश्चित र निर्धारित नहुनु नै भाष्यको विशेषता हो भन्ने विनिर्माणिक अवधारणा नै विधामिश्रणको मुख्य सैद्धान्तिक आधार हो । संरचनावादको विधागत अन्तर्सम्बन्ध र सहकारिताको सिद्धान्तलाई उल्टाई एउटा कृतिमा आएका हरेक विधागत विशेषताको अभिव्यक्ति फरक पाठ हो भन्ने मान्यता शरणार्थी उपन्यासले अवलम्बन गरेको छ । यस उपन्यासमा समाख्याताले पूर्वकृतिका विषयमा समीक्षाका साथै त्यसप्रतिको स्वतन्त्र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा आख्यानमा निबन्ध र समालोचनाको विधामिश्रण भएको छ । औपन्यासिक कथ्यसँग सरोकार नराखी स्वच्छन्द गायन वा अभिव्यक्तिको प्रस्तुतिका साक्ष्यका आधारमा आख्यानमा कविताको विधामिश्रण भएको पर्याप्त प्रमाण पाईने यस कृतिमा नाटकका अभिनेयात्मकता, संवाद, उपन्यासमा द्वन्द्व, आकस्मिकता तथा कतिपय सन्दर्भमा रञ्जामञ्च विधानको पनि उपस्थिति हुँदा ती स्थानमा नाटकको विधामिश्रण भएको विषयमा विमर्श भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : समालोचना, निबन्ध, पत्रात्मकता, कविता, नाटक, विधा

विषयपरिचय

नेपाली साहित्यमा कृष्ण धरावासी नामले परिचित टीकाराम भट्टराई (२०१७-२०३२) सालको सूर्योदय साप्ताहिकमा 'धानमा घुन कसरी लाग्यो' शीर्षक कविता प्रकाशन गरी साहित्य लेखनमा प्रवेश भएका हुन् । विभिन्न विधामा कलम चलाउने यिनी कविता, निबन्ध, कथा, समालोचना, उपन्यास लेखनका अतिरिक्त पत्रकार, स्तम्भकार, सम्पादकका रूपमा समेत चिनिन्छन् । उपन्यासकारका रूपमा धरावासीलाई पहिचान दिने *शरणार्थी* (२०५६), *आधाबाटो* (२०५९), *राधा* (२०६२) तपाइँ (२०६३) र टुँडाल (२०६५) उपन्यास प्रकाशित छन् । उत्तरआधुनिक विनिर्माणवादी चिन्तनधारामा संरचित *शरणार्थी* र तपाइँ, आत्मकथात्मक प्रयोग भएको *आधाबाटो*, पौराणिक विषयको पुननिर्माण भएको *राधा* धरावासीका मुख्य कृति हुन् । सांस्कृतिक र ऐतिहासिक तथ्यको उद्घाटनसँगै नेपाली कला र संस्कृतिमा भल्किँदै आएको यौनविम्बको प्रस्तुति *टुँडाल*मा भएको छ । आधुनिक कालको महाकाव्य भन्ने गरिएको उपन्यासका आफ्नै शिल्प संरचना र तत्त्वहरू छन् । यिनै तत्त्वहरूको पारस्परिक विलयनबाट उपन्यासले सग्लो आकार प्राप्त गरेको हुन्छ । तत्त्वहरूको खण्डीकरणबाट उपन्यासले कुनै भाव भल्काउन र अर्थघोतन गर्न सक्दैन । कथानक, चरित्र, वातावरण, भाषा, सारवस्तु, विम्बप्रतीक, गति र लय आदि सबै तत्त्वहरू समेटेर एकीकृत रूपमा औपन्यासिक बुनोटले पूर्णता पाउँछ । यसरी एकीकृत तत्त्वहरूको सम्मिलनबाट पूर्णता दिने काम शिल्पपद्धतिले गर्दछ । यिनै तत्त्वहरूलाई लेखकीय चिन्तनका माध्यमबाट प्रभाव सौन्दर्यपूर्ण गराइन्छ । परम्पराको विरोध गर्दै तिनलाई भत्काएर सुधार्ने आग्रह सहित स्थापित उत्तर आधुनिकतावादले प्रतिपादन गरेको विनिर्माणवादी दर्शनका सापेक्षमा विधामिश्रणको खोजी *शरणार्थी* उपन्यासमा भएको छ । नेपालीहरूको जीवन, तिनको संसार र बाध्यताका टीठलाग्दा स्थिति, सङ्घर्षशील र परिश्रमी मानिएका नेपालीले कहिं पुगेर पनि सुख पाउन नसकी असहाय बन्नुपरेको बाध्यात्मक परिवेशसम्बद्ध घटनाको आख्यानीकरण परम्पराभन्दा भिन्न ढाँचामा गरिएको यस उपन्यासमा अर्थगत बहुलतालाई सङ्केत गरिएको छ । भिन्न सन्दर्भ, भिन्न कथ्य र बहुल अर्थको संभावना अर्न्तनिहित भएको प्रस्तुत उपन्यासमा कविता, नाटक, निबन्ध, समालोचना जस्ता विधाहरूको मिश्रण भएको छ । एउटा विधाको पाठमा अर्को विधाको पाठ वा स्वरूपको मिश्रण हुने विधामिश्रण प्रक्रियाबाट पाठमा रहेका चरहरूलाई पूरा गर्ने काम हुन्छ । यसरी विधामिश्रण हुँदा एउटा विधामा अर्को विधाको सिङ्गो पाठ र संरचना पनि आउन सक्छ । यस लेखमा शरणार्थी उपन्यासका ८ वटा अध्यायहरू मध्ये विधामिश्रण भएका केही अंशलाई प्रतिनिधि रूपमा चयन गरी उत्तरआधुनिकतावादको विनिर्माणवादी चिन्तनबाट विकसित विधामिश्रणको मूल्य मान्यताका आधारमा विश्लेषण र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत लेख *शरणार्थी* उपन्यासमा विधामिश्रण मूलसमस्यासँग सम्बन्धित छ । यस उपन्यासबारे हालसम्म लीलालेखनका रूपमा मात्रै अध्ययन भएको तर विधामिश्रणका कोणबाट नभएकाले यस लेखमा रहेको विधामिश्रण विषयक मूलसमस्या र त्यससँग सम्बन्धित निम्नानुसारका शोध प्रश्नमा केन्द्रित रही अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

क. शरणार्थी उपन्यासमा केकस्तो विधामिश्रण पाइन्छ ?

ख. शरणार्थी उपन्यासमा विधामिश्रणको प्रयोजन के हो ?

मूलमस्यालाई उपर्युक्त शोधप्रश्नका आधारमा समाधान गर्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको समस्यासित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा कृष्ण धरावासीद्वारा लिखित *शरणार्थी उपन्यास* रहेको छ । द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्रीका लागि विभिन्न अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरू रहेका छन् भने यिनको स्रोत पुस्तकालय हो । सामग्री विश्लेषणका लागि गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिलाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको समाधानका लागि विनिर्माणको दार्शनिक आधारबाट विकसित विधामिश्रणलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि कृतिकेन्द्री अध्ययन पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यस लेखलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

विनिर्माण अंग्रेजी भाषाको Deconstruction शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । समालोचनात्मक सहजताका लागि विसङ्घटन, विघटन, विसंरचनाजस्ता प्रविधिक शब्दको प्रयोग भए पनि नेपाली सैद्धान्तिक समालोचनामा विनिर्माण नै उपयुक्त शब्द हो । विनिर्माण उत्तरआधुनिकतावादी दर्शन हो भने यसले आधुनिकताबाट विच्छेद वा आधुनिकताकै निरन्तरता हो भन्ने विषय विवादित रहे पनि समग्रमा यसलाई आधुनिकतासँगको विच्छेद नै मान्नसकिन्छ । भाषा साहित्य तथा समालोचनामा यसको निश्चित प्रारम्भविन्दु सन् १९६० लाई मानिएको छ । (शर्मा, २०६६, पृ. ३४३) ल्योटाडको महाआख्यानको अन्त्य, ज्याक डेरिडाको विखण्डन सिद्धान्त, मिसेल फुकोको सत्ता र ज्ञान सम्बन्धी विमर्शजस्ता अवधारणाहरूले स्पष्ट आकार ग्रहण गरेपछि उत्तरआधुनिकतावाद एक विचार दर्शनका रूपमा अगाडि आएको हो (गिरी, २०६७, पृ. २३) विनिर्माणवादी डेरिडाले विखण्डन सिद्धान्तमा जसलाई वास्तविक भनिन्छ त्यो वास्तविक हुँदैन र प्रत्येक वस्तुले आफ्नो वर्तमानलाई भत्काएर नवीन रूप प्रकट गर्छ भन्ने चिन्तन अगाडि सारेका छन् । डेरिडा अर्थ लगाउने कामलाई जटिल र विसङ्गतिपूर्ण मान्दछन् । शब्दको निश्चित

रूपमा अर्थ लगाउन पनि सकिदैन र अर्थको प्रयोग पनि सही र सत्य नभई अर्थहरू चलायमान हुन्छन् भन्ने मत अधिसारेपछि सिद्धान्ततः यो विषय स्थापित भएको हो (सुवेदी, २०७४, पृ. २९) । विधामिश्रित साहित्यमा सिद्धान्तको स्वायत्तता हुँदैन यस्तो साहित्यमा सिद्धान्तलाई अतिक्रमण गरिएको हुन्छ । यस्तो साहित्यमा विधाको सग्लो रूपमा पाठ नआई विचार दर्शन कला संस्कृति आदि अन्तर्मिश्रण भएर आएको हुन्छ । विधामिश्रित रचनामा कथात्मकता, निबन्धात्मकता, नाटकीयता आदि देखिन्छ । यस्तो मिश्रित साहित्यमा विषयवस्तु विश्रृङ्खलित रूपमा अगाडि बढेको हुन्छ, अव्यवस्थित तथा अश्लील र अराजक हुन्छ । विधामिश्रित पाठमा परम्परित संरचना र शैलीभन्दा भिन्न संरचना र शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । परम्परित आस्था र मान्यतालाई भत्काइएका यस्ता पाठमा केन्द्रको भञ्जन गरिएको हुन्छ । पाठकाभिमुखी प्रवृत्तिलाई स्वीकार गरिने यस्ता पाठहरू विनिर्मित हुन्छन् ।

फ्रान्सेली दार्शनिक डेरिडा यस वादका प्रवर्तक हुन् । डेरिडाले यसलाई सिद्धान्तका तहमा नभई नियम वा प्रक्रियाका अर्थमा उल्लेख गरेका छन् । एउटै कुरालाई अलग पारेर हेर्नु भन्ने अर्थ बुझाउने विनिर्माण बहुलवादी समालोचनाको केन्द्रमा रहेको छ । कृति वा पाठको मूल रूपलाई भत्काएर अर्को पाठ तयार गर्ने वा पुनर्निर्माण गर्ने पद्धति नै विनिर्माण हो र त्यस्तो सिद्धान्त विनिर्माणवादी समालोचना हो (गौतम, २०६६, पृ. ३८) । यसले कृति वा पाठको परम्परित मान्यतालाई स्वीकार गर्दैन । पाठ वा कृतिको परम्परित मान्यतालाई तोडेर भत्काएर एउटै कृति वा पाठका धेरै पाठ हुन सक्ने सम्भावनालाई यसले सङ्केत गरेको छ । त्यसैले विनिर्माणको सम्बन्ध अर्थको खुलापनसँग सम्बन्धित छ । डेरिडाले शब्द केन्द्रवादलाई भत्काएर त्यसको कडा आलोचना गर्दै अर्थको खोजी पाठभित्रबाट गर्नुपर्छ भन्ने धारणा विकसित गरे । अर्थको निर्धारण अनुकरण लक्ष्य, अभिप्राय आदिबाट नभई पाठका चिन्हहरूलाई शब्दकेन्द्रिक बनाइएको हो (गौतम, २०६४, पृ. ९८) । पाठमा अर्थहरू यसरी घुम्छन् कि यसलाई छिचोल्न सकिदैन । त्यसैले अर्थलाई ठोकुवा गर्न सकिदैन । यो त पाठमा स्थगित भई बस्दछ । एउटा अर्थ खुल्यो भनेर कुरा गर्दा त्यसले अर्को अर्थलाई जन्माउँछ । डेरिडा कथ्य लेख्य भाषामा द्वन्द्व देख्छन् । अक्षरमा लेखिएको चिन्ह आएपछि बोली एकिलन्छ, त्यो अर्कै हुन्छ । उपस्थित हराउँछ, र मर्छ भन्दै उनले लेखकलाई भन्दा पाठकलाई महत्व दिएका छन् । डेरिडाका दृष्टिमा लेखाइमा अनेक अर्थ खोज्न सकिन्छ । अनेक अर्थमा बदल्न सकिन्छ । लेखाइमा नै अनेक सन्दर्भ जोडेर अनेक अर्थ दिन सकिन्छ भन्दै लेखाइलाई पहिलो स्थान दिएका छन् । भाषामा द्विचरक्रमको विरोध गर्दै भिन्नतालाई आधारभूत तत्त्वका रूपमा स्वीकार गर्ने विनिर्माणवादमा जग वा आधारलाई स्वीकार गरिदैन । आलङ्कारिकताको महत्वलाई स्थापना गर्ने विनिर्माणवादी डेरिडाको साहित्य सम्बन्धि मान्यता उनको विखण्डनवादकै केन्द्रीयतामा निर्माण भएको छ । परम्परित दृष्टिकोणलाई उल्ट्याएर सर्वथा नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने डेरिडाले साहित्य पनि अरू पाठ जस्तै एक प्रकारको पाठ हो र यसका पनि भाषिक खेल खेल्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (भट्टराई, २०६७, पृ. ३६३) ।

विनिर्माणले साहित्यिक विधाको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दछ । कुनै पनि लेखन शुद्ध रूपमा कथा कविता, नाटक, निबन्ध, समालोचना आदि नभएर विभिन्न विधाहरूको मिश्रण हुन्छ, भन्ने यसको मान्यता छ । त्यसैले विनिर्माणवादीहरू लेखनलाई केवल कृति वा पाठ मात्र भन्दछन् ।

साहित्यका कविता, नाटक, आख्यान र निबन्ध गरी चार वटा विधा तथा तिनका विशिष्ट विधागत अभिलक्षण रहने आधारलाई विखण्डन गरी विधागत अन्तर्मिश्रणको अवधारणा निर्माणमा विनिर्माणको विशेष भूमिका रहेको छ । साहित्यका विधाहरूका विशेषता एक आपसमा आदानप्रदान हुँदा वा अन्तर्मिश्रण हुँदा विधामिश्रणको अवस्था देखापर्दछ । फरक साहित्यिक विधाहरूको परस्पर अन्तरघुलन भई अलग धारको विधा निर्माण हुने तथा विधागत अन्तरसम्बद्धता रहने प्रक्रिया नै विधामिश्रण हो । पूर्वीय काव्यपरम्परामा विधामिश्रणको प्रयोग प्राचीन संस्कृत साहित्यका गद्य पद्य मिश्रित चम्पू काव्यबाट भएको पाइन्छ, तापनि तिनलाई विधामिश्रणका दृष्टिले नभई काव्यको वर्गीकरणका दृष्टिले उल्लेख गरिएको छ । यस परम्पराका चम्पू काव्य, गीति नाटक, गीति काव्य, आख्यान लगायत नाटक र अन्य विधाका लक्षण ग्रन्थहरूलाई विधामिश्रणका नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । वेद तथा उपनिषदमा पनि विधामिश्रण भएको पाइन्छ । विधामिश्रण विभिन्न भाषा र स्थानअनुसार आ-आफ्नै स्वरूपमा देखिए पनि सैद्धान्तिक रूपमा विनिर्माणवादी अवधारणाबाट विकसित भएको छ । विधामिश्रणबाट साहित्यको क्षेत्र विस्तारित हुन्छ । ज्ञानको दायरा पनि फराकिलो हुन्छ । विधामिश्रण हुँदा स्वतः विधा भञ्जनको अवस्था देखिन्छ । धरावासीको शरणार्थी उपन्यास विधागत स्वायत्ताका कोणबाट विभिन्न उपन्यास, कथाजस्ता आख्यानात्मक विधा, तिनका पात्र, परिवेश तथा शिल्पको अन्तर्पाठको विस्तार भएको कृति हो । यस उपन्यासमा परम्परागत विधाकेन्द्रको सार्विक विशेषता भञ्जन भई विधामिश्रण भएको विषयलाई अलग्गै उपशीर्षकमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ ।

सामग्री विश्लेषण र नतिजा

प्रस्तुत शरणार्थी उपन्यासमा रचनामा शिल्प प्रविधिगत नवीनताको प्रभावकारी प्रयोग भएको छ । विनिर्माणिक प्रयोगका कारण थालनीदेखि नै अत्यधिक चर्चामा रहेको प्रस्तुत उपन्यासले जीवनजगतका सुखदुख र व्यापकतालाई स्वाभाविक कलात्मकताका साथ समेटेको छ । विधाको विनिर्माण, पूर्वकृतिका कलात्मक अंशहरूको विनिर्माण, पात्रका पुनर्स्थापना र पुराना मान्यता एवम् मिथकको विनिर्माणसमेत यस उपन्यासको नवीन प्रयोग शिल्प हो । समालोचकीय दृष्टि राखेर सामाजिक विसङ्गतिका पाटो चियाउँदै सशक्त आलोचनात्मक चेतका साथ टिप्पणी, यथार्थ र वस्तुताको उजागर गर्दै पत्रकारका रूपमा होस् चाहे राजनैतिक जानकार तथा विश्लेषक र ऐतिहासिक अन्वेषकका रूपमा समेत लेखकीय उपस्थिति उपन्यासमा प्रभावकारी छ । उपन्यासमा कविता, नाटक, निबन्ध र समालोचनाको मिश्रण भई विनिर्मित रचनाको छाप

छोड्ने यस कृतिमा विधामिश्रणको अवस्था, प्रक्रिया र प्रयोजनको विषयलाई निम्न उपशीर्षमा वर्गीकरण गरी विवेचना गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ ।

शरणार्थी उपन्यासमा निबन्ध र समालोचनाको विधामिश्रण

एउटा विधामा एकभन्दा बढी विधाहरूको मिश्रण भएको अवस्थालाई अन्तर विधाको मिश्रण भनिन्छ भने एकभन्दा बढी पाठहरूको मिश्रण भएको अवस्थालाई अन्तर पाठको मिश्रण भनिन्छ । प्रस्तुत शरणार्थी उपन्यास अन्तरविधाको मिश्रण र अन्तरपाठ मिश्रणको प्रयोगका दृष्टिले निकै सशक्त रहेको छ । यस उपन्यासमा पूर्वप्रकाशित ७ वटा उपन्यासको अन्तरपाठ एवम् १ ऐतिहासिक ग्रन्थ र १ कथाबाट जम्मा ३४ स्थानमा संवाद र कथानकको साभार गरिएको छ । पूर्वकृतिको जानकारीसमेत नभएका पाठकलाई समेत लाभ हुनेगरी प्रस्तुत उपन्यासमा निबन्ध विधाको सशक्त मिश्रण भएका पर्याप्त सन्दर्भहरू समावेश छन् । भाव वा विचारको प्रमुखता, निजात्मक अनुभूति विषय बनेर आएको छ । घटना भन्दा चारित्रिक मनोभावलाई विशिष्ट भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुनाले निबन्धको मिश्रण भएको छ । पत्रात्मक लेखनीका माध्यमले भाव वा विचार अभिव्यक्त गरिने नैबन्धिक ढाँचा प्रयोगबाट नवीनतम शिल्प एवम् औपन्यासिकताभिन्न निबन्धको अन्तर घुलनमय मिश्रण भएको छ । आग्रह बढी र सौन्दर्यानुभूति कम रहनु निबन्धात्मक सहज वैशिष्ट्य हुन् जसलाई लेखनको नयाँ प्रवृत्तिका रूपमा उपन्यासभिन्न आत्मसात् गरिएको हुनाले उपन्यासको आख्यान विधामा निबन्ध मिसिएर विधाको भञ्जन भई पाठको निर्माण भएको छ ।

बर्माबाट विस्थापित भएका नेपाली मूलका मानिसहरूको ताँती एकाएक नकलबन्दामा थुप्रिन थालेको थियो । मानिसहरू बोक्न सक्नेजति भारी बोकेर छुरुछुरु मेची तरिरहेका थिए । नवलबन्दा भन्सारका कर्मचारीहरूले उनीहरूका पोका खोलाखोल पारेर जाँची हेर्ने । कसैका पोकामा पनि त्यस्ता अवैध जिनिसहरू थिएनन्, जसको खोजी उनीहरूलाई हुन्थ्यो । उनीहरूका पोकामा त दुःख र आपत्का हलुका थोत्राथाम्रा मात्र थिए । बर्माको सम्पत्तिका कानूनी कागजातहरू थिए, गोजीमा केही बर्मेली रूपियाँहरू थिए, आँखामा आँसु र अनुहारमा दीनता थियो । सहाराका लागि उनीहरू हात फैलाइरहेका थिए । (शरणार्थी, २०७५, पृ. २८)

प्रस्तुत साक्ष्यमा बर्माबाट विस्थापित भएका नेपाली मूलका मानिसहरूका दुःख र आपत्का अवस्था एवम् शरणार्थी जीवनको सुरुवातका संवेदनशील अवस्थाको चित्रण गर्न आलङ्कारिक विम्बका रूपमा प्रयोग गरिएका उनीहरूका पोकामा त दुःख र आपत्का हलुका थोत्राथाम्रा मात्र थिए जस्ता अभिव्यक्तिले निबन्धात्मक आख्यानको स्वरूप पेश भएको पाइन्छ । यसरी आख्यानात्मक सौन्दर्यसत्ताभिन्न निबन्धात्मक शैली अन्तर्भूत रहेको हुन्छ भने यस्तो संरचनाले काव्यिक सौन्दर्यात्मकतामा न्यूनता र लेखकीय आग्रह सघन रूपमा आएको हुन्छ ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा आख्यानात्मक सार्वभौमिकताभिन्न अन्तरघुलित भएर आएको निबन्धात्मक कलेवरले लेखकीय आग्रह सबल हुनपुगेको छ भने पाठकले आख्यानात्मक आस्वादनसँगै लेखकीय दृष्टिकोण र आग्रह प्रत्यक्ष अनुभव गर्नसक्ने अवस्था रहेको छ ।

प्रस्तुत शरणार्थी उपन्यासमा निजात्मक शैली प्रयोग एवम् सशक्त रूपमा विचार वा दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएका र पत्रात्मक शैली अवलम्बन गरिएका सन्दर्भको समेत चयन गरी निबन्धको मिश्रण भएका साक्ष्य तल उल्लेख छन् :

प्यारी बर्था !

अल बिदा !

मलाई सदा तिम्रो पिर लागिरहन्थ्यो । तिम्रा प्रिय चन्द्रप्रकाशलाई कहाँ भेटिएला भन्ने लागिरहन्थ्यो । ईश्वरको कृपाले आज त्यो इच्छा पूरा भएको छ । तिमिले पनि जीवनको तपस्या पूरा भएको ठान्नु । एउटा असल, रूपवान् र कर्मठ मान्छेसँग तिम्रो भेट भइसकेको छ । अब तिमिले आफ्नो जीवनलाई उत्साहका साथ बिताउनु ।

म आफ्नो यात्रामा निस्कें । मेरो चिन्ता नगर्नु, खोजी पनि नगर्नु । माथि पहाडतिर बाटो खन्ने काम खुलेको छ भन्छन् । आज नेपालतिरबाट काम खोज्दै आएका थुप्रै युवकहरूमाथि पहाडतिर जाँदै गरेकाहरूसँग भेट भयो । उनीहरूकै साथ लागेर जाँदैछु । पछि फर्किआउँदा म भेट्न कोसिस गरौंला ।

मैले जयमायालाई पनि भेट्नु छ । उसलाई मैले वचन दिएको छु । जयमाया हामीभन्दा अगिनै लिखापानी निस्किसकेको खबर मैले सुनेको छु । ऊ कतै होली ।

अन्यथा नलिनू । मैले तिम्रीलाई तिम्रो प्रिय मान्छेसँग भेट गराइदिने अठोट गरेथें । आज पूरा भएको छ । भविष्यमा कहीं यस्तै सुखदुःखहरूका साथ भेट हुने आशाका साथ-
तिम्रो साथी

जयबहादुर (शरणार्थी, २०७५, पृ. ११७-११८)

“जयबहादुर भाइ !

नमस्कार !

पत्र पढेर मन नदुखाउनु । मैले मनमा कुनै मैलो लिएर हिँडेको छैन । मलाई तिम्री फर्केर आएकोमा साँच्चै खुसी लागेको थियो । साँच्चै भनेको मेरो आफ्नै भाइ फर्की आएभन्ने लागेको थियो ।

तिमिले एकदिन मलाई भुक्त्याएर बर्था जिम्मा लगाएर हिँड्यौ, म हेरेको हेरेकै भएँ । म चकित भएको थिएँ । बर्थाले तिम्रा बारेमा सबै कुरा बताएपछि म झन् पीडित भएको थिएँ । जे होस् तिमिले मलाई मेरी मायालाई सुरक्षित जिम्मा लगाएका थियौं । अनि आज मैले तिम्रो बदला लिने ठूलो मौका पाएँ । मैले पनि तिम्रीलाई तिम्री प्रेमिका सुरक्षित

जिम्मा लगाएको छु । जयमाया तिम्रै निमित्त यत्रो दुःख खपेर सङ्घर्ष गरिरहेकी छिन् । उनलाई तिम्रीले कहिल्यै दुःख नदिनू । जति दुःख पाउनु उनले पाइसकेकी छिन् र तिम्रीलाई थप जिम्मा पनि छन् मेरा तीन छोराछोरी यिनीहरूको सम्पूर्ण भविष्य तिम्रो जिम्मा ।

.....उही

चन्द्रप्रकाश (शरणार्थी, २०७५, पृ. १४६)

आख्यानमा निबन्धको विधामिश्रण भएका प्रस्तुत उद्धरणमा समकालीन नेपाली साहित्यमा प्रचलनमा रहेका निबन्ध विधा अन्तर्गतको शुद्ध निबन्धात्मकता इतर अन्य विधाका रूपमा परिभाषित रहेको पत्र शैलीको माध्यमबाट आख्यानात्मक अभिवृत्तिलाई निरन्तरता दिइएको छ । वैयक्तिक दृष्टिकोणका रूपमा आएका यी उद्धरणका अंशले लेखकीय दृष्टिकोणलाई पत्रशैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

मे १५, १९४६ शनिवारका दिन दार्जिलिङमा अखिल भारतीय गोर्खा लिगको जन्म भएपछि त्यसले बिस्तार फैलिँदै गारो पहाडसम्म पनि शाखा खोल्न पुगिसकेको थियो । नेपाल र नेपाली जाति पुगेका हरेक ठाउँमा पाइने नेपाली जातजातिहरू त्यहाँ पनि पुगिसकेका थिए । दमाइँ, कामी, सार्की, राई, नेवार, भुजेल, मगर, गुरुङ्ग, जोगी, ब्राह्मण, क्षेत्री आदि सबै जातजातिबीच त्यहाँ सानोतिनो नेपालको स्थापना भइरहेकै थियो । गारोहिलमा पशुपालन गरी दूध बेचेर कतिसम्म धन कमाउन सकिन्छ भन्ने उदाहरणका रूपमा एउटा किंवदन्ती त्यहाँ प्रचलित छ -

दादेङ्गगिरि भन्ने ठाउँमा गोठ पालेर बसेकी धमाल्नी हाट भर्न तुरा आउँदा सनको छाता ओढेर घोडामा चढी आउँथिन् ।” (शरणार्थी, २०७५, पृ. ५२)

प्रस्तुत उद्धरणमा निबन्धको विधामिश्रण भई निबन्धात्मक आख्यानको सृजना भएको छ । मे १५, १९४६ शनिवारका दिन दार्जिलिङमा अखिल भारतीय गोर्खा लिगको जन्म र त्यसले बिस्तार फैलिँदै गारो पहाडसम्म पनि शाखा खोल्न पुगिसकेको उल्लेखित अभिव्यक्तिमा विवरणात्मक निबन्धको प्रारूप भेटिन्छ । दमाइँ, कामी, सार्की, राई, नेवार, भुजेल, मगर, गुरुङ्ग, जोगी, ब्राह्मण, क्षेत्री आदि सबै जातजातिबीच त्यहाँ सानोतिनो नेपालको स्थापना भइरहेकै थियो भन्ने अभिव्यक्तिमार्फत् उपन्यासकारको वैयक्तिक दृष्टिकोण आएको छ । गारोहिलमा पशुपालन गरी दूध बेचेर कतिसम्म धन कमाउन सकिन्छ भन्ने उदाहरणका रूपमा किंवदन्ती प्रचलित रहेको समेत उल्लेख गरी ऐतिहासिक विषय सन्दर्भको विवरणात्मक पुष्टि गरिएको छ । लेखकीय दृष्टिकोण प्रकट भएको प्रस्तुत उद्धरणमा सौन्दर्यानुभूतिका तुलनामा यसको वैधता पुष्टि गर्ने लेखकीय दृष्टिकोण सघन रूपमा मुखरित हुन पुगेको छ । अध्ययनका क्रममा निबन्ध र आख्यान

दुवै विधाको आस्वादन पाइने यस उद्धरणमा निबन्धात्मक प्रस्तुतिका माध्यमबाट आख्यानात्मक अभिव्यक्तिले पूर्णता पाएको छ ।

कुनै पनि कृति सर्वथा मौलिक हुन सक्दैन । अरू लेखकका पाठबाट लेखकले आफ्ना पाठ तयार गर्छ जसलाई अन्तरपाठ भनिन्छ । अग्रज लेखकका सिद्धान्त, मान्यता, भावना, ढाँचा र परिवेश ग्रहणलाई सहज र कुशलतासाथ प्रस्तुत गर्ने सिपले अन्तरपाठलाई सबल सशक्त बनाउँछ । प्रस्तुत शरणार्थी उपन्यासभित्र पूर्वप्रकाशित साहित्यिक कृतिमात्र नभई पत्रपत्रिकाहरू र विभिन्न देश र त्यहाँका प्रशासनले जारी गरेका ऐन,विधान तथा सूचना समेत मिल्दोगरी प्रस्तुत भएका हुँनाले नाटक,काव्य एवम् पत्रकारिता र राजनीतिसमेतका आयाममा विद्यमान विसंगतिको चित्रण गरी यो उपन्यासमा विधागत सम्पूर्णतालाई समेटिएको छ । यसरी पूर्व प्रकाशित साहित्यिक कृतिभित्रका पात्र खडा गरी स्रष्टासित संवाद तथा विवाद पुरातन मान्यताको विनिर्माणमा समालोचनात्मक चेत प्रकट गरिएको पाइन्छ । मिथकीय प्रयोग,अनिश्चयात्मकता,तात्कालिकता र क्षणिकताका सन्दर्भ चित्रण गर्ने घटना र सन्दर्भबाट समालोचनाको विधामिश्रणको पर्याप्त प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ जसलाई प्रतिनिधिमूलक रूपमा तल उद्धृत केही साक्ष्यहरूका आधारमा हेर्न सम्भव हुनेछ:

“न्यासुर भाइ ! जीवनमा टुङ्गो नै कहाँ छ र । जहाँ पनि यो सकिन्छ, जहाँबाट पनि यो सुरु हुन्छ । हेर्नोस्, एउटा कथा जयमाया लिखापानी आइपुगेपछि, सकियो । अर्को कथा त्यहीँबाट सुरु भयो । जीवन नै त्यस्तै छ । एउटै बिन्दुमा कुनै काम सकिन्छ, र कुनै काम सुरु हुन्छ । लेखकले कहिल्यै पनि कुनै पात्रलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन सक्तैन किनभने पात्र आफ्नो एउटा मात्र रूप र घटनाक्रम बोकेर लेखकसमक्ष आउँछ, लेखकले त्यसै अनुसार लेख्दै जान्छ । उसले आफूमा लुकाएका अरू पक्षहरू कहाँ पुगेर लेखकले थाहै नपाई बौरिने हुन्, पत्तै हुँदैन । त्यसैले कहिल्यै लेखकले पूर्ण लेखन गर्न सक्तैन । विषयवस्तु, घटनाक्रम, उद्देश्य कुनै कुराको पनि पूर्ण लेखन सम्भव छैन । लेखिएको भान मात्र छ, लेखिएको छैन ।”

प्रस्तुत साक्ष्यहरूमा जीवनमा टुङ्गो नै कहाँ छ र । जहाँ पनि यो सकिन्छ, जहाँबाट पनि यो सुरु हुन्छ भन्ने अभिव्यक्तिबाट अनिश्चयात्मकता, एउटा कथा जयमाया लिखापानी आइपुगेपछि, सकियो । अर्को कथा त्यहीँबाट सुरु भयो । जीवन नै त्यस्तै छ । भन्ने अभिव्यक्तिबाट तात्कालिकता र क्षणिकताका चित्रण हुँदा समालोचनाको विधामिश्रण प्रयोग भएको छ ।

धर्मकी पत्नीले आँखाभरि आँसु पारेर भनी- “के गर्नु, हामी आइमाईको कुरा कहिल्यै बिक्तैन । हामीलाई खाली वस्तुभाउजस्तो सम्पत्तिका रूपमा पालेको ठान्नुहुन्छ तपाईं लोग्ने मान्छेहरू । हाम्रो पनि बुद्धि हुन्छ, हामी पनि सोच्न सक्छौं, हाम्रो राय पनि काम लाग्छ भन्ने ठानेको भा’ यो दुःख पहिले नै टरिसक्ने थियो । सँगै बर्माबाट आएका साथीभाइहरू सबै उतिबेलै नेपाल गए । आफ्नो देशमा

दुःखसुख जे भोगेर भए पनि यसरी अर्काको पिर त खपेका छैनन् नि । मैले उनीहरूसँगै नेपाल जाऊँ भनें । आइते, न्यासुर सबैले जाऊँ भनेकै थिए । घमन्डी मान्छे, कहिल्यै मेरो कुरा मान्नुभएन । यो लर्को लिएर उसै दिन मेची तरेको भए कस्तो हुन्थ्यो ?” (शरणार्थी, २०७५, पृ. १३६)

प्रस्तुत उद्धरणमा कहिल्यै मेरो कुरा मान्नु भएन । यो लर्को लिएर उसै दिन मेची तरेको भए कस्तो हुन्थ्यो भन्ने अभिव्यक्तिमा कुनै पनि अर्थ निश्चित र निर्धारित नरहने र प्रत्येक अर्थको अन्त्यसँगै नयाँ अर्थको जन्म हुने अर्थगत अनिश्चिततासँग सम्बद्ध मान्यतालाई मानव जीवनको अनन्त यात्रासँग जोडी आख्यानको रचना गरिएको छ । यसका अतिरिक्त अर्थ लेखकमा नभई पाठकमा निहित रहने र पाठकको अर्थ पनि निरन्तर परिवर्तन हुँदै जाने दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको यस उद्धरणले समालोचनालाई आख्यानमा विधामिश्रण गरेको छ । आख्यानको संरचनात्मक शैली प्रभावित नभए पनि अर्थ र लेखन शैलीमा गहनता सिर्जना गरेको छ ।

शरणार्थी उपन्यासमा कविताको विधामिश्रण

यस उपन्यासमा संक्षिप्त कवितात्मक भाषाको प्रयोगद्वारा औपन्यासिक आख्यानसँगै काव्यात्मक कोमलता प्रस्तुत गरिएको छ । कविता तत्त्वको मिश्रण भएका सन्दर्भले कविता उपन्यास बन्नलाई सघाएको छ । केही साक्ष्य र सन्दर्भले यस पक्षलाई औल्याउने प्रयास यहाँ गरिएको छ :

दोस्रो विश्वयुद्धको घाउ छातीमा बोकेर सन् १९४१ देखि वर्माबाट खेदिन थालेकी म, आजसम्म आफ्नो देश पुग्न सकेकी छैन । आजसम्म म आफ्नो देश पुग्न सकेकी छैन । आजसम्म म आफ्नो घर पुगेकी छैन । (शरणार्थी, २०७५, पृ. ६४)

यस उद्धरणमा आजसम्म म आफ्नो देश पुग्न सकेकी छैन । आजसम्म म आफ्नो घर पुगेकी छैन भन्दै अभिव्यञ्जित लयात्मक विशिष्ट संरचनामा प्रगीतात्मक स्वरूपको प्रस्तुति भेटिन्छ । ‘घाउ छातीमा बोकेर’ भन्ने आलङ्कारिक पदावली प्रयोगबाट निजात्मक संवेदनाको काव्यात्मक अभिव्यक्ति र स्वतः स्फूर्त रूपमा वैयक्तिक सम्वेगलाई अभिव्यक्त गरी एकलापीय ढाँचामा लेखिएको यस पाठमा समाख्याताको वैयक्तिक चिन्तन एउटै केन्द्रीय कथ्यमा संतुलित भई आएका छन् ।

पारि पुगेपछि पनि तिमीलाई साथी चाहिन्छ । एकलै त जहाँ पनि को बाँच्न सक्छ र ?

”तिमीले नडराउनु । यात्रामा कोही पनि कहिल्यै एकलो हुँदा । केही समयका लागि मानिसहरू भेटिँदै जानेछन्, छोडिँदै जान्छन् । जीवनभरि नै यस्तै भइरहन्छ, जयमाया । तर म कोसिस गर्छु- तिमी र सुबेदार बालाई पनि सँगै तारेर लैजाने ।” (शरणार्थी, २०७५, पृ.: ८०)

पारि पुगेपछि पनि तिमिलार्ई साथी चाहिन्छ । एकलै त जहाँ पनि को बाँचन सक्छ र ?”भन्ने प्रस्तुत साक्ष्यका विचार दर्शनमा लेखकीय आग्रह कम र सौन्दर्यानुभूति उच्च रही कवितालाई सङ्केत गरेको छ । गेयात्मक, लयात्मक, आलङ्कारिक यस अंशमा समाख्याताका समकालीन पीडा, व्यथा, अभावका कारूणिक परिस्थितिको सङ्केत अभिव्यक्त छ ।

पन्ध्र वर्षकी म आफ्नो दुईतले घरको बरन्डामा उभिएर टाढाटाढासम्म गइरहेका मानिसहरूको ताँती हेरिरहन्थे । मलाई पनि त्यो ताँतीमा मिसिएर अज्ञात प्रदेशतिर हिँड्न मन लागेको थियो । एउटा रमाइलो जस्तो, खुसी लगातार गइरहेका थिए सहरलाई, गाउँलाई, सबैलाई पछाडि छोडेर जङ्गलतिर, अनकन्टारतिर, कता हो कता मेरा पिता सुबेदार शिवजित राई भ्याल खोलेर त्यहाँदेखि देखिने त्यो टाढासम्म फैलिएको सडकलाई हेरिरहे बिहानदेखि बेलुकासम्म लगातार चार-पाँच दिनदेखि । (शरणार्थी, २०७५, पृ. ६५)
 “मेरो कुरा नसोध बर्था । मेरो त जीवनमा विगत मात्र छ, वर्तमान र भविष्य दुवै छैन ।”
 “त्यस्तो निराश कुरा किन गछ्यौं बहिनी ! हेर, अब मैले तिमिलार्ई भेटिसकें । अब भविष्य सुरक्षित ठान ।”

“जीवनदेखि विरक्त लाग्न थालिसक्यो दिदी । बर्माबाट हिँडेको दस वर्ष भयो, आजसम्म पनि यात्रामै छु । कहाँ पुग्नुपर्ने हो, कसलाई भेट्नुपर्ने हो, किन बाँच्नुपर्ने हो, केही थाहा छैन । तर बाँचिरहेकी छु, हिँडिरहेकी छु ।”

यो साक्ष्य पढ्दा गद्य कविताको सुकोमल अनुभूति हुन्छ । एउटा रमाइलो जस्तो, खुसी लगातार गइरहेका थिए सहरलाई, गाउँलाई, सबैलाई पछाडि छोडेर जङ्गलतिर, अनकन्टारतिर, कता हो कता भन्ने अभिव्यक्तिमा रहेको पदक्रमको विचलनले विशिष्ट कलात्मकता सिर्जना गरेको छ । साथै आन्तरिक लय सिर्जना भएको छ । यसको संरचना काव्यात्मक छ । जयमायाको कथाको पुनः रचना भई औपन्यासिक कविता बनेर अर्थको रिक्तता पूर्ण भएको छ । कविताको विधामिश्रण भएर आएको यो पाठ मौलिक पहिचान समाप्त भई विधामिश्रण भएको खुला पाठमै रूपान्तरण भएको छ । यस साक्ष्यमा आख्यानभिन्न आख्यानको पाठान्तरण भई काव्यिक अभिव्यक्तिका रूपमा जयमायासित सम्बन्धित पाठ विधामिश्रण भएर आएको छ । अभिव्यक्तिलाई विशिष्ट तुल्याउन पदहरू विशिष्ट भएर आएका छन् । नदीको वेगमा लड्दै, ठोक्कंदै आएको म, एउटा त्यस्तो ढुङ्गो जस्तो कलात्मक अभिव्यक्तिमा आलङ्कारिकताको प्रयोग भएको छ जसले अर्थगत विशिष्टतालाई सङ्केत गरेका छन् । काव्यात्मक सौन्दर्यानुभूति उच्च र लेखकीय आग्रह न्यून रहेकोले उपन्यासका यी अंशले आफ्नो तत्त्वलाई कवितामा रूपान्तरण गरेका छन् ।

शरणार्थीमा नाटकको विधामिश्रण

विभिन्न भाव र अवस्थाहरूबाट लोकजीवनको अनुकरण गरिने दृष्य श्रव्य विधा नाटक हो । शरणार्थी उपन्यासमा वास्तविक जीवनको चित्रणमा आख्यानान्तरक प्रयोग हुँदा नाटकको

मिश्रण स्वाभाविक हुन गई संवाद तथा दृष्य योजनाको विन्यास सशक्त रूपमा नाटकीय स्वादमय भएको छ । नाटकको मिश्रण भएका औपन्यासिक सन्दर्भमा प्रयुक्त धेरै सन्दर्भमा परम्परित संरचना भन्दा भिन्न दृश्यात्मक परिवेशको झलक प्रतिविम्बन भएका छन् । उल्लेख गरिएका उपन्यासका अंशहरूमा संवादात्मक अभिव्यक्ति छ । नवीन शैलीको मोहमा भाषालाई भाँचिएको छ । वाक्यमा पदहरूको प्रयोग विचलन भएको छ । आलङ्कारिक अभिव्यक्तिले अर्थको बहुलतालाई सङ्केत गरेको छ । उपन्यास विधाको परम्परित प्रचलित मानक नियमलाई अतिक्रमण गरी नाटक विधाको मिश्रण गरिएका अनुच्छेदहरू यस उपन्यासमा प्रशस्त पाइन्छन् ।

उपन्यासका अनुच्छेद भनिए पनि औपन्यासिक आख्यानात्मकता जस्तो नभई नाटकको अंशजस्तो लाग्छ । यसैगरी नाटकको विधागत स्वरूपसित निकटता दर्शाउने गरी शरणार्थी उपन्यासभित्र प्रयुक्त केही सन्दर्भहरू यहाँ प्रतिनिधिमूलक रूपमा उल्लेखित छन् :

उनको जेठो छोरो हरिप्रसादले माटो हातमा लिएर खेलाउँदै भन्यो - “बुबा ! माटो त बर्माको, भारतको र नेपालको जहाँको पनि उस्तै नै छ त, फेरि किन हामीलाई उनीहरूले खेदेको ? पृथ्वीभरि जहाँको पनि माटो त उही त रहेछ नि, हैन बुबा । ” रामप्रसादले छोराको जिज्ञासाको कुनै उत्तर दिएनन् । प्रश्नको उत्तर भन्न नसकेर हो वा उत्तर दिन मन नभएर बोल्न मन लागेन । छोरो भाइबहिनीहरूसँग कुरा गरिरहेको थियो- “बुभ्यौ ! अब हामी हाम्रो देश आयौं । हाम्रा हजुरबुबा जन्मेको देशमा आयौं । अब हामीलाई यहाँबाट कसैले खेद नसक्तैन । अब त हामीले कहीं भाग्नु पनि पर्दैन । थाहा छ । (शरणार्थी, २०७०, पृ. २७)

उपन्यासमा “रामप्रसाद खनाल” शीर्षक अध्याय एकअन्तर्गत पहिलो अनुच्छेदमा दृश्यात्मक परिवेशको वर्णनसँगै प्रस्तुत उपरोक्त संवादात्मक सन्दर्भबाट नाटकीय प्रभाव सिर्जना गराइएको छ ।

निकै बेरपछि जयले आफूलाई सहज बनाए । सानो बालक जस्तै उनमा असहायपन देखें- “जयबहादुर ! तिम्रो मनमा के छ, तिमी किन मबाट अलग हुन चाहन्छौ ? त्यो म सोधिदैन तर तिमी जहाँ भए पनि तिम्रो कल्याण होस् । जीवनको यो कष्टकर समयमा एक झलक हराई जाने एउटा अत्यन्त प्रिय व्यक्ति हौ तिमी । तिमीलाई म कहिल्यै भुल्न सकिदैन ।

“मलाई ज्यादै कष्ट भइरहेको छ जयमाया तिमीबाट छुट्दिन । तर, म विवश छु, मैले तिमीबाट छुट्टिनै पर्नेछ केही समयकै लागि मात्र भए पनि । म बर्थाको उद्धार गरिसकेपछि जसरी पनि तिमीलाई खोज्दै आउनेछु ।”(शरणार्थी, २०७५, पृ. ८६-८७)”

उपरोक्त साक्ष्यहरूमा “जयबहादुर ! तिम्रो मनमा के छ, तिमी किन मबाट अलग हुन चाहन्छौ ? भन्ने प्रश्न एवम् “मलाई ज्यादै कष्ट भइरहेको छ जयमाया तिमीबाट छुट्दिन । तर, म विवश छु,

मैले तिमीबाट छुट्टिनै पर्नेछ, केही समयकै लागि मात्र भए पनि भन्ने प्रत्युत्तरसँगै समेटिएका संवादात्मक अभिव्यक्तिले नाटकीय विधागत स्वरूप दर्शाई आख्यानभिन्न नाटकीय स्वाद पेश गरेका छन् ।

एक दिन राति नै धर्मसँगै गारोपहाड पसेका सबै परिवारहरू उसै बेलाको जस्तो अवस्थामा स्याँस्याँ र फ्याँफ्याँ गर्दै तुरा आइपुगे । धर्मका आइनामा डोको विसाएर तिनीहरू डाँको छोडी रून थाले । “कति भागनु नि ! हामीले यो जीवनमा । भागदाभागदा अब त भाग्ने ठाउँ पनि समाप्त भइसक्यो । शरीरमा ताकत पनि छैन । यत्रो वर्ष लगाएर कमाएको जायजेथा सबै लुटेर लगे । हामी बेघरबार भयौं धर्म भाइ । हामी फेरि नाइगाका नाइगै भयौं । हामी फेरि शरणार्थी भयौं ।”

धर्म एउटा मुढामा बसेर टोलाइरह्यो । केही बोलेन । आँखा भरिएर आए । हेन्यो- उसका अघि रोइरहेका बीस वर्ष अघि आफूसँग गारोपहाड पस्दाकै दयनीय अवस्थाका बूढाबूढी भइसकेका गुमानसिंह गौली, सर्जमान नेवार र बहादुर राउत रोइरहेका थिए । (शरणार्थी, २०७५, पृ. १३५)

प्रस्तुत साक्ष्यमा उपन्यासभिन्न नाटकको मिश्रण भएको छ । राति नै धर्मसँगै गारो पहाड पसेका सबै परिवारहरू उसै बेलाको जस्तो अवस्थामा स्याँस्याँ र फ्याँफ्याँ गर्दै तुरा आइपुगे । धर्मका आइनामा डोको विसाएर तिनीहरू डाँको छोडी रून थाले भन्ने सन्दर्भले प्रतिकूल असहज परिस्थितिजन्य दृश्यलाई सङ्केत गरेको छ, भने बीस वर्षअघि सँगै गारोपहाड पुगी दयनीय अवस्था र बूढाबूढी भइसकेका गुमानसिंह गौली, सर्जमान नेवार, बहादुर राउत, धर्मकी पत्नीले आँखाभरि आँसु पारेर धर्मसित गरेका सम्वादले पात्रहरूको बीचमा संवेग र दोहोरो संवादका कारण नाटकीय अभिवृत्तिको पुष्टि भएको छ, जसले आख्यानमा नाटकको विधामिश्रण भई पाठकले नाटक र आख्यानको दोहोरो आस्वादन पाउने अवस्था रहेको छ । प्रस्तुत उद्धरणमा आख्यानभिन्न नाटकको विधामिश्रण अन्तरघुलन भई आएको छ । सौन्दर्यानुभूति उच्च र लेखकीय आग्रह न्यून रही उपन्यासका यी अंशले नाटकीय प्रयोग दशाएका छन् । यस पाठमा दृश्यात्मक प्रस्तुति भएको छ, त्यसैले उपन्यासको विधा भञ्जन भएको छ र नाटक अन्तरमिश्रण भएर आएको छ । पाठमा पुख्यौली थलोदेखि वर्षौं टाढिएकाहरूले भैल्लुपरेका समस्यालाई पाठकाभिमुखी बनाइएको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत उपन्यासमा नाटक, निबन्ध र कविता विधामिश्रणका साथै यी विधाहरू अन्तरविधा मिश्रणका रूपमा पनि आएका छन् । एउटै विधामिश्रण वा अन्तरविधाको मिश्रण जे भए पनि केन्द्र भञ्जन र अर्थको बहुलतालाई पाठले सङ्केत गरेका छन् । पश्चिमी ज्ञान शास्त्रीय परम्पराबाट विकसित विनिर्माणले विधाभञ्जनको अवस्था सिर्जना गरेको छ । त्यसैले

विधामिश्रित पाठहरूको मौलिक अस्तित्व, पहिचान समापन भएको र पाठका रूपमा मात्र अनन्त अर्थका लागि खुला भएको सङ्केत गरिएको छ । विधामिश्रण संरचनावादले स्थापना गरेको द्विचर विरोधी मान्यताको पुनर्मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा स्थापित बनेको उत्तरसंरचनावादी मान्यताका साक्ष्यमा आएको विनिर्माण समाजका सबै प्रकारका विषय राजनीति, अर्थव्यवस्था तथा साहित्य जस्ता विषय र दर्शनको क्षेत्रमा प्रभाव तुल्याउने विषय हो । ज्याक डेरिडाले विनिर्माणवादी अवधारणा अगाडि सृजना र समालोचना क्षेत्रमा विधामिश्रणका प्रवृत्तिले स्थान पाएको हो । प्रयोगवादी बाटोबाट उत्तरआधुनिकतावादी लेखनतर्फ प्रवृत्त भएका उपन्यासकार धरावासीले परवर्ती लेखन विनिर्माणवादी मान्यताअनुरूप विधामिश्रणको प्रयोग गरी रचना गरेका छन् । उनको प्रस्तुत *शरणार्थी* उपन्यासमा नाटक, कविता, निबन्ध र समालोचनाको विधामिश्रण भई आख्यानात्मक संरचना निर्मित भएको छ । आख्यानमा नाटकको विधामिश्रण भएको संरचनामा संवादात्मक अभिव्यक्ति अन्तर्गत नाटकीय अभिवृत्तिको निरूपण गरेका छन् । आख्यानात्मक सौन्दर्यसत्ता मध्यम रही नाटकीय अभिवृत्ति प्रस्तुत भएका सन्दर्भको अध्ययनका क्रममा पाठकले नाटक र उपन्यास दुवै विधाको आस्वादन गर्न पाउने तथा विधामिश्रण भएका सन्दर्भहरू बौद्धिक पाठकलाई सम्प्रेषणीय छन् भने सामान्य पाठकका लागि आख्यानात्मक आस्वादनमा मात्र सीमित रहेका छन् । आख्यानात्मक संरचनामा निबन्ध अन्तरघुलित भई आएको छ । वैयक्तिक दृष्टिकोणलाई निबन्धात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएका साक्ष्यहरूमा आख्यानात्मक संरचना विघटन भई पाठकले एउटै संरचनामा फरक विधाको आस्वादन पाउने स्थिति सृजना भएको छ । उपन्यासमा समालोचनाको विधामिश्रण भएका सन्दर्भहरू भूमण्डलीकृत साहित्यमा प्रयोग भइसकेका दार्शनिकतासँग नेपाली साहित्यलाई जोड्ने स्रष्टाको साहित्यिक आन्दोलनसम्बद्ध दार्शनिकता विधान्तरण अन्तरघुलन भई आख्यानात्मक संरचना निर्माण भएको छ । समालोचनाको विधामिश्रण गरी प्रस्तुत गरेका सन्दर्भहरू आधुनिकतावादी मनोवैज्ञानिक दर्शनले स्थापित गरेका सृजना र समालोचना पद्धतिसम्बद्ध, उत्तरआधुनिकतावादी शब्दकेन्द्रवादको भञ्जन र अर्थगत अनिश्चितताको दार्शनिकता सम्बद्ध छ । समालोचकीय अभिवृत्तिका रूपमा विधामिश्रण भएका सन्दर्भको अर्थ सामान्य पाठकका लागि ग्राह्य छैनन् भने यसप्रतिको लेखकीय अभिवृत्ति, दार्शनिकता र समकालीन साहित्यको उदाउँदो र स्थापित रहेको दर्शनसँग जोडिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा विधामिश्रण गरी आख्यानको संरचनाका तहमा विधामिश्रणले उति प्रभाव नपारे पनि अर्थ र शैलीका तहमा गहन प्रभाव पारेको निष्कर्ष हुन आउँछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

एटम, नेत्र (२०६३). कठपुतलीको मन विनिर्माण कि लीला लेखन, *लीलाविमर्श*, कृष्ण धरावासी र लक्ष्मी उप्रेती (सम्पा.), बनिता प्रकाशन ।

गौतम, कृष्ण (२०५०). *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप, अनेक पठन*, साझा प्रकाशन ।

- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- गौतम, कृष्ण (२०७१). *उत्तर सिद्धान्त अद्यतन चिन्तनका महान् पश्चिमी प्रणेता*, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (२०६६). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*, ओरिन्टियल पब्लिकेसन ।
- धरावासी, कृष्ण (२०७५). *शरणार्थी*, काठमाडौं: पैरवी बुक्स हाउस ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक ऐना*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०७२). "समकालीन नेपाली कवितामा उत्तरआधुनिकता", *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श*, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान २०७२, पृ. २३२-२८० ।
- भट्टराई, रमेश (२०६७). *डेरिडा र विखण्डनवाद*, भृकुटी पूर्णाङ्क १०, पृ ३४१- ३६४ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६४). *साहित्य सिद्धान्त : शोध र सृजनविधि*, पाठ्य सामग्री प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५). *समकालीन समालोचना: सिद्धान्त र प्रयोग*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा मोहनराज (२०६६). *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना*, क्वेष्ट पब्लिकेसन ।
- सुवेदी, अभि (२०७४). *ज्याक डेरिडा : निर्माणको विनिर्माण कथा*. ज्ञानु पाण्डे. (सम्पा.). 'समकालीन पाश्चात्य समालोचना सिद्धान्तका प्रणेताहरू'. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।